

Səmrə Əhmədova¹⁷

KONSEPTİN STRUKTURUNA NƏZƏRİ BAXIŞ

Konsept mürəkkəb struktura malikdir. Onun qeyri-həmcinsliyi koqnitiv tədqiqatların obyektı olmuşdur. Koqnitiv dilçiliyin inkişafı dövründə bu problem dilçilər üçün maraq doğurur, onlardan hər biri konseptin quruluşunda təsvir edilən orijinal nəzəriyyəsinə irəli sürür.

Konseptin strukturu haqqında metodoloji olaraq Y.D.Stepanovun fikrini demək düzgün olardı. Onun fikrincə, konsept bu komponentləri özündə cəmləşdirir: 1) “əsas, aktual cəhət; 2) aktual olmayan, tarixi olan əlavə və ya bir neçə passiv cəhətlər; 3) xarici söz formasında həkk olunmuş, amma adətən qəbul edilməyən daxili forma (14, 40-43). Konseptin əsas, aktual cəhəti - birinci komponent bu və ya digər mədəniyyətin, dilin bütün dil daşıyıcılarına məlumdur. O, verbal olaraq ifadə olunmuş, millətin, milliyətin, müəyyən etnik cəmiyyət daşıyıcılarının ünsiyyətin vasitəsidir. Konseptin əlavə, passiv cəhəti olan ikinci komponent birinci komponentdən fərqli olaraq, bütün etnos üçün aktual deyildir, o, müəyyən sosial qrup, konkret mikrososiumum nümayəndələri üçün açıqdır. M.V.Nikitinin fikrincə, konseptlərin məzmununun daxili strukturu, onların sistem əlaqələri dünya gerçəkliyinin strukturu ilə, insanın fəaliyyətinin məcmusunun strukturu ilə şərtlənir (12, 53-54).

Konseptlər müşahidə olunan və təsəvvür edilənlərin müxtəlifliyini yeganəliyə gətirib çıxarır; onlarda dünya haqqında bilikləri yadda saxlamağa imkan yaradır və o, kateqoriya və siniflərin məcmusu ilə yaranan, subyektiv təcrübə yolu ilə yerinə yetirilən konseptual sistemin qurma ünsürləri olur. İki və daha çox obyektlər bir sinif/kateqoriyanın nümayəndələri və nümunələr kimi onların nəzərdən keçirilməsinə imkan yaradır.

Dilin öyrənilməsinə indiki yanaşma mürəkkəbdır, dilçilər, psixoloqlar, neyrofizioloqlar, kulturoloqlar, filosoflar, suni intellekt üzrə peşəkarların cəhdlərini birləşdirən fənlərərsə kimi göstərilir. Məhz bu baxımdan V.Z.Demyankov koqnitiv dilçiliyi bir çox istiqamət və məktəbləri ilə “fənlər federasiyası” adlandırır. Beləliklə, amerikan koqnitiv dilçiliyində insan beyninin komputerlə işi, yəni süni intellektin modelləşdirilməsini tədqiq edərək koqnitivizmin komputer müxtəlifliyi ön plana çəkilir. Alman dilçiliyi nitqin törəməsi və törəmə aktlarında informasiyanın dil təhlilində işlənməsi ilə bağlılığını vurğulayır. Rusiyada koqnitiv dilçiliyi insanın qavrama fəaliyyəti proseslərində dünya xəritəsinə diqqəti yönəldir.

İdeallaşmış qurma olan konsept yüksək dərəcəli mücərrədliyə görə fərqlənir, apriori olaraq bu onun bilateralılığı ilə öncədən təyin olunmuşdur. Konsept koqnitiv səviyyənin vahididir, o, özünə anlayış və məna təbiətinə məxsus hər şeyi daxil edir. Lakin o, həm də mədəniyyət faktıdır və onu mədəni fakt edən hər şeyi: etimologiya, aksioloji qiymətləndirmə, assosiasiya, mücərrədləşdirmə, mental izoqlaşları özünə daxil edir. Bütün deyilənlər semantik parametrlərin sayı ilə bağlı fikirlərin birliyinin mürəkkəbliyinə dəlalət edir. Söz-nominator, konseptin verballığı verilən mental blokun freymlərini “hərəkətə gətirir”. V.N.Teliya konsepti freyemdə strukturlaşmış və birləşmiş informasiya kimi nəzərdən keçirməyi təklif edir. Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, insan konseptlərlə fikirləşir.

Konseptlər diskret vahidlər kimi çıxış edən kollektiv şüuru qatılaşdırır, “onlar dil daşıyıcılarının milli yaddasında verbal növdə saxlanılır” (3, 53). Deyilənlərdən belə çıxır ki, konseptlərdə nəinki fərdi bilik və təcrübə, hətta bütün linqvistik cəmiyyət üçün ümumi olan biliklər saxlanılır. Onlar “müəyyən mənada müasir cəmiyyətin kollektiv şüursuz vəziyyətdə qalıqlarıdır” (4, 9). Sepir-Uorfun linqvistik nisbilyi fərziyyəsinə çıxış edərək, konsept-universalialardan danışmaq olar. Demək olar ki, bütün dünya dillərində xüsusi mənalı və emosional yüklü sözlər mövcuddur: Allah, ata, ana, inam, həyat, məhəbbət, ölüm və s. Onlar öz arxitektonikasının mürəkkəbliyinə görə daha mənalı, universal olaraq dəyərli olanlara uyğun konseptlərə görə təqdim olunur. Konseptin belə qavranması “dil vahidlərinin məntiqi-semantik və psixofizioloji münasibətlərə vurğu etməlidir, bu da “dil sistem kimi və dil nitq kimi” antinomiyasını aradan qaldırmaq üçün real addımdır” (17, 23).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, konseptin dildə ifadəsi söz vasitəsilə edilir. Söz-nominator konsept – dil işarəsi statusunu alır, bu da konseptin ümumi məzmununu daha konkret, diqqətli və adekvat açmağa imkan yaradır. Konsept sözə nisbətən daha mücərrəd və həcmli vahiddir. Təfəkkür və nitqi əlaqələndirən şərti vahid olaraq konsept qeyri-materialdır, onun materiallaşması, dil ifadəsi sözü vasitəsilə həyata keçirilir. Belə halda bir neçə sual doğur. Konseptlər nə dərəcədə realdır? “Onlar tədqiqatçıların kəşfidir? Verilən mədəniyyətin insanları üçün onlar nə dərəcədə mövcuddur? Nəticədə, ümumiyyətlə nə dərəcədə onlar mövcuddur?” (15, 41). Beləliklə, verilən mücərrədlik üçün adekvat olaraq onun məntiqi konstruksiyasını qurmaq üçün konsepti necə düşünmək lazımdır?

Dilçilikdə isə indiki dövrdə dildə müxtəlif səviyyələri fərqləndirmək ənənəsi mövcuddur. Nəzəriyyə olaraq bu səviyyələrə mücərrəd obyektlərin müxtəlif növləri uyğun gəlir. “Əgər bilavasitə müşahidə olunan dil vahidlərinə (məsələn, nitq səsləri) nəzəriyyənin konkret anlayışları uyğun gəlirsə, müşahidə olunmayan vahidlərə (məsələn, səs növləri) nəzəriyyənin mücərrəd anlayışları uyğun gəlir” (14, 161-162). Linqvistik realilərin müxtəlif səviyyələrinin fərqləndirilməsi dilin qavranması prosesində bir mahiyyətdən daha yüksək mahiyyətə keçidi özündə əks etdirir. Semantika səviyyəsində belə müxtəlif səviyyəlik sözün söyləmədə semantikasının və “dərindən semantika”nın bilavasitə müşahidə olunan qarşılıqlı nəzərə çarpır.

Bizə belə gəlir ki, “konstruktiv mahiyyət” termini konseptin təyini üçün əlverişlidir. Konseptlər konstruksiyalaşır və yenidən konstruksiyalaşır, onlar çoxsəviyyəli qurulmalardır, beləliklə, tədqiqat zamanı bu qurulmanı təşkil etmək, konstruksiyalaşdırmaq lazımdır. Konseptlər freymlər, qelştat, striplər kimi göstərilir, eləcə də konstruksiyalaşdırılır.

Y.D.Stepanovun dediklərinə görə, “dil obyektiv olaraq mövcud iyerarxik sistemin tam örnəyini təcəssüm etdirir, bu sistemdə “tək – xüsusi – ümumi” prinsipi həyata keçirilmişdir”. Müşahidə olunan səviyyənin linqvistik kateqoriyası obyektiv olaraq ayrı mövcuddur (terminin fəlsəfi mənasında), linqvistik kateqoriya-konstruktlar ayrı və xüsusi olaraq mövcuddur (15, 168).

Bütün deyilənlərdən belə çıxır ki, konseptlər a) ayrı və xüsusidən keçərək dil sistemində mövcud olan mahiyyətlər; b) konstruktiv mahiyyət və ya konstruktları təcəssüm etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, konseptlər əvvəldə təhlil olunmamış mahiyyət kəsb edir, sonradan sistemin hissəsinə çevrilərək digər konseptlərin təsirinə məruz qalır və dəyişikliyə uğrayır. Məsələn, qırmızı, bir tərəfdən, rəngin əlaməti kimi şərh olunursa, digər tərəfdən, bölüşdürülərək intensivliyini göstərir (al, tünd-qırmızı və s.) və digər səciyyərlə zənginləşir. Konseptin şərhinə birtərəfli yanaşma onun təbiətinin açılmasının tam təsəvvürünü yaratmır. Konsepti müxtəlif: fəlsəfi,

lingvistik, kulturoloji və s. aspektlərdə öyrənilməsi onun şərh, təsnifi və öyrənilmə metodlarını ehtimal edir. N.F.Alifirenko konseptin mürəkkəb, lakin strukturlaşmamış mənə xarakterə malik olmayan koqnitiv (fikri) kateqoriya, bilik kvantı olduğunu göstərir (1, 17). Bu sahədə N.N.Boldirev öz tədqiqatları ilə məşhurdur. O, belə hesab edirdi ki, insanda qavrama fəaliyyəti nəticəsində anlayış formalaşır, bu anlayışlar dünya haqqında biliklər sistemində birləşir. Qavrama formalarının müxtəlifliyi insan şüurunda konseptlərin formalaşmasının müxtəlif üsullarını müəyyənləşdirir. Alim konseptin yaranmasının aşağıdakı üsullarını önə çəkir: hissi təcrübənin əsasında, insanın predmet-praktik fəaliyyəti, fikri fəaliyyətinin əsasında, verbal və qeyri-verbal ünsiyyət (5, 23). Q.V.Tokarev konsepti mental səviyyəsinin qlobal, çoxölçülü vahidi kimi nəzərdən keçirir, bu zaman bu cəhətlər: tarixi determinizm, geniş ekstensionallıq, elmi və gündəlik anlayışların intensionallarla strukturlaşdırılması, məzmunun qeyri-həmcinsliyi, işarə perpezentasiyaların növlərinin müxtəlifliyi səciyyəvidir (16, 13).

Bəzi alimlərin fikrincə, konsept mentallığın əsas vahididir. Onlara görə, konsept əsl mənə, ilkin mənə, ilkin obraz, konstant, arxetipdir. Onlar belə hesab edirlər ki, konsept sözdə onun məzmun formaları: obraz, anlayış, rəmz vasitəsilə təcəssüm olunur (9, 56). Digərləri isə belə hesab edirlər ki, konsept dil ifadəsi və etno-mədəni spesifiklik olan kollektiv şüurun vahididir. Məhz verballıq və etno-mədəni markirləşmə onu anlayışdan fərqləndirir (6, 70-71). Belə şərh digər əlavələrlə bəzi müəlliflərin əsərlərində göstərilir, məsələn: “Linqvokulturoloji vahidlər – mədəni konseptlərdir” (8, 40); “Konseptlər insanın mental aləmində anlayış, bilik, assosiasiya, həyəcan şəklində mövcud olan mədəniyyətinin əsas hüceyrələridir” (15, 41). Konsept verballaşır və dilin semantik məkanın hissəsinə çevrilir, bu zaman o, ifadə üçün dil işarə sistemini əldə edir. Dil solumda toplanan təcrübəni və insanda olan məlumat təqdim edilə bilər. Bu da dilin funksiyalarından biridir. Bu barədə L.Yelmslev yazır: “Dil insanın fikir, hisslər, əhval-ruhiyyə, arzu, iradə və fəaliyyətini formalaşdırən alətdir, onun vasitəsilə digər insanlara təsir edir. Dil ... insan ağı ilə dərinədən bağlıdır. Bu, şəxsiyyət və qəbilədən irsi keçən yaddaş zənginliyidir, yada salan və xəbərdarlıq edən şüurdur” (7, 131). Belə müxtəlif fikirlərin olmasına səbəb konseptdə olan informasiyanın çoxlaylı olmasındır, belə ki, o, təyin olunan obyekt haqqında hərtərəfli məlumat verir, onun digər obyektlərlə əlaqələrini də ortaya qoyur. Şübhəsiz, konseptin məzmunun tam açılması müxtəlif yanaşmaların uyğunluğunu ortaya çıxara bilər ki, bunun nəticələri bir-birini tamamlayır. Bu onu göstərir ki, konsept nəzəriyyəsinin praktik tətbiqi daha geniş inkişaf edir, bunu da mətn tədqiqatçıları nəzərdə tutmalıdır.

Dil daşıyıcıları tərəfindən formalaşmış və insanların yaddaşında saxlanılan konseptlər dilin konseptlərini təşkil edir.

“Konsept” anlayışını təyin edərkən, D.S.Lixaçev qeyd edir ki, o, S.A.Askoldov-Alekseyevin şərhindən çıxış edir.

S.A.Askoldov-Alekseyev konsepti belə şərh edir: “Konsept və ya fikri təşkil kimi ümumi anlayışlar eyni sinfə aid predmetlərin qeyri-müəyyən sayını fikir prosesində əvəzləyir” (2, 29). Ondan fərqli olaraq, D.S.Lixaçev belə hesab edir ki, “konsept söz üçün mövcuddur, birincisi, sözün ayrılıqda əsas (lüğəvi) mənası vardır. İkincisi, konsept bir növ mənanın “cəbri” ifadəsi hesab edir, biz bununla yazılı və şifahi nitqdə əməliyyat aparırıq, insan bəzən bütün mürəkkəbliyi ilə mənasını tam qavranmasına imkan tapmır, bəzən isə onu istədiyi kimi şərh edir” (11, 4).

Konseptlər müxtəlif sferləri əhatə edir və milli dilin konseptlərini yaradır. Bununla belə, Z.D.Popov qeyd edir ki, milli dil konseptlər sferinin tədqiqi xalqın mədəniyyəti ilə sıx tədqiq edilməlidir. O yazırdı: “Xalqın mədəniyyəti – onun ədəbiyyatı, folkloru, elmi, incəsənəti nə qədər zəngindir, milli dil konseptləri də bir o qədər zəngindir, o, xalqın bütün tarixi təcrübəsinə uyğundur” (13, 284). S.A.Koşarnaya belə hesab edir ki, konseptlər konseptual sahəni formalaşdıraraq konseptlərin müxtəlif növlərini (binar oppozisiyadan konseptual sıralara) birləşdirir (10, 54). Z.D. Popova və İ.A.Sternin hesab edirlər ki, konseptlərin formalaşmasının mənbəyi insanların qavrama fəaliyyətidir. Onlar konseptin əvəzləyici funksiyasını inkar etmirlər, eyni zamanda bu fikri inkişaf etdirirlər. Ayrı-ayrı əlamətlərinə görə, konseptlər konseptlərini əmələ gətirərək, digər konseptlərlə oxşarlıq, fərq və iyerarxiya sistem münasibətlərinə girir (16, 18).

Konsept məzmunu və obyektin mövcud olan əlamətləri əks etdirən biliklərlə zəngindir. Bütün konseptlərdə müxtəlif zaman və müxtəlif dövrləri yaradan ideyaları özündə toplayır. Konseptin təyini müxtəlif yanaşmaları özündə əks etdirən sinkretikdir. Konsept fərdin psixi həyatından asılı olan şüur ünsürüdür, dildə və dünya ilə birbaşa bağlı olan mədəniyyətində öz əksini tapan dünya, ayrı-ayrı predmet, gerçəklik hadisəsi haqqında insan biliklərinin məcmusunun mental struktur vahididir.

Ədəbiyyat:

1. Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры / Н.Ф.Алефиренко. М.: Academia, 2002, 394с.
2. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. М., 1997, С.267-279
3. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А.П. Бабушкин, ВГУ, 1996, 103 с.
4. Белянин В.П. Экспериментальное исследование психолингвистических закономерностей смыслового восприятия текста: Дис. ... канд. филол. наук. М., 1983, 269 с.
5. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика /Н.Н. Болдырев- Тамбов: Изд-во Тамб. Гос. ун-та, 2000, 123с.
6. Воркачев С.Г. Безразличие как этносемантическая характеристика личности: опыт сопоставительной паремологии // ВЯ, 1997, № 4, с.115-124
7. Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии (1) // ВЯ, 1997, № 6, с.37-48
8. Карасик В.И. Язык социального статуса/ В. И. Карасик. М.: Ин-т языкознания РАН, 1992, 330 с.
9. Колесов В.В. Концепт культуры: образ - понятие - символ, in: Вестник Ленинградского университета, 2/3, 16, 1992, с.30-40.
10. Кошарная С.А. Миф и язык / С.А.Кошарная – Белгород, 2002.- 287с.
11. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Изд. РАН. Сер. лит. и яз. Т. 52, 1993, № 1, с. 3–9.
12. Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочетании: Автореф. дис... докт. филол. наук, Л., 1974, 29 с.
13. Попова З.Д. Семантико-когнитивный анализ языка: Научное издание / З. Д. Попова, К. А. Стернин. Воронеж : Истоки, 2006, 226 с.
14. Степанов Ю.С. Семиотика. Москва, “Наука», 1971, 168 с.
15. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю. С. Степанов. М. : Еднгорыал УРСС, 2005, 312 с.

16. Токарев Г.В. Проблемы лингвокультурологического описания концепта (на примере «трудовая деятельность») / Г.В.Токарев. Тула, 2000, 92с.

17. Уфимцева Н.В. Этнический характер, образ себя и языковое сознание русских. Языковое сознание: формирование и функционирование. 1983, с.35-170.

Açar sözlər: kognitiv dilçilik, cəhət, konseptin mahiyyəti, insanın qavrama fəaliyyəti, mental blok

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, сущность, сущность концепта, восприятие человека, ментальный блок

Key words: cognitive linguistics, essence, essence of concept, human perception, mental block

Theoretical review of concept structure

Summary

The concept structure is embodied in nuclear, near and far periphery. The concept has an important characteristic, by nature, the main cultural facts are reflected by special signs in the vocabulary.

According to the several scientific views we may say that concept can be converted into one-level (one-kernel), multi-level (distinguishing abstract levels, including several cognitive layers), segment (other common layers of the same degree).

A concept is multilayered. In cognitive linguistics, it has a different structure: frame, prototype, geshtalt, scheme and so on.

Types of units are displayed, and they can also be verbalized with lexem, frazeologism, word combination, syntactic concept, and even texts.

Теоретический обзор структуры концепта

Резюме

Структура концепта воплощена в ядерной, ближней и дальней периферии. Оно имеет важную характеристику, по своей природе основные культурные факты отражаются специальными знаками в словаре.

Согласно нескольким научным взглядам, мы можем сказать, что понятие может быть преобразовано в одноуровневое (одно-ядро), многоуровневое (различение абстрактных уровней, включая несколько когнитивных слоев), сегментное (другие общие уровни той же степени).

Концепция многослойная. В когнитивной лингвистике она имеет другую структуру: каркас, прототип, гештальт, схема и т. д. Типы единиц отображаются, и они также могут быть вербализованы в слова с лексемой, фразеологизмом, комбинацией слов, синтаксической концепцией и даже текстами.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova